

Research Article

The Methods of Confronting the Prophets with the Devil's Tricks from the Perspective of the Qur'an

Alireza Nazari Robati

Abstract

God's prophets are examples of God's sincere servants who, according to the Qur'anic verses, are safe from the inner temptations of the devil, but there are verses of the Holy Qur'an that speak of the devil's disruption of the plans and goals of the prophets. Prophets of God chose methods to deal with this disturbance, knowing these methods helps a person to become aware of how to face the devil. The present research has been written in a descriptive way with the aim of explaining the methods of dealing with the devil's tricks by the prophets from the perspective of the Holy Qur'an. Patience is the factor of realizing all the ideas of religion through prophets. Ordering to seek refuge in sensitive situations is one of the other ways to deal with the devil. The importance of seeking forgiveness becomes clear when it is known that the last two chapters of the Qur'an, Falaq and Nas, are dedicated to seeking forgiveness. The divine prophets also recommended asking for forgiveness as a way to deal with the devil. There are 30 verses of the Qur'an that mention the asking for forgiveness of the prophets, since the prophets God has infallibility. Asking for their forgiveness does not mean forgiveness of their sins. The Qur'an has praised the prophets as sincere and according to the verses of the Qur'an, Satan has no way to deceive the sincere.

Keywords: Iblis, Trick, Prophets, Method, Confrontation

How to Cite: Nazari Robati A., The Methods of Confronting the Prophets with the Devil's Tricks from the Perspective of the Qur'an, Journal of Quranic Studies Quarterly, 2024;15(57):213-229.

Instructor, Department of Islamic Education, Kerman Branch, Islamic Azad University, Kerman, Iran

Correspondence Author: Alireza Nazari Robati

Receive Date: 2023.10.26

Accept Date: 2024.06.23

شیوه‌های مواجهه پیامبران با ترفندهای ابلیس از منظر قرآن

علیرضا نظری رباطی

چکیده

انبیاء الهی از مصادیق بندگان مخلص خدا هستند که طبق آیات قرآن از وسوسه‌های باطنی ابلیس در امانند، اما آیاتی از قرآن کریم وجود دارد که از اخلال‌گری ابلیس در برنامه‌ها و اهداف پیامبران حکایت دارد. انبیاء الهی جهت مقابله با این اخلال‌گری شیوه‌های را برگزیدند، شناخت این شیوه‌ها انسان را در آگاهی پیدا کردن نسبت به چگونگی مواجهه با شیطان آشنا می‌کند. تحقیق حاضر به هدف تبیین شیوه‌های مواجهه پیامبران با ترفندهای ابلیس از منظر قرآن کریم به روش توصیفی نگاشته شده است. یافته‌های تحقیق بیانگر آن است، صبر یکی از راهکارهای موثر در مقابله با شیطان است. صبر عامل تحقق همه ایده‌های دین به وسیله انبیاست. سفارش به استعاذه در موقعیت‌های حساس از دیگر راهکارهای مواجهه با شیطان است. اهمیت استعاذه زمانی مشخص می‌شود که دانسته شود دو سوره پایانی قرآن یعنی فلق و ناس به استعاذه اختصاص دارد. انبیاء الهی به استغفار نیز به عنوان راهکاری در مواجهه با شیطان توصیه کردند ۳۰ آیه از قرآن استغفار انبیاء را مطرح کرده‌اند از آن‌جا که انبیاء الهی دارای عصمت هستند. استغفار آن‌ها برای خود به معنی آموزش از گناه نیست قرآن پیامبران را با وصف مخلصین ستایش کرده و طبق آیات قرآن شیطان برای فریب مخلصین راهی ندارد.

واژگان کلیدی: ابلیس، ترفند، پیامبران، شیوه، مواجهه

مقدمه و بیان مسئله

خدای متعال انسان را از سرای عدم با قدرت نامتناهی خود به عالم وجود منتقل نمود. آن سرا، سرای ظلمت و این سرا، سراسر نور است. نور بشر در مراحل تکامل پیدا می‌کند که از ظلمت‌های جهل، کبر، خودخواهی و تعصب به نور اخلاق حسنه هدایت شود. به این دلیل خداوند پیامبران را با کتاب و معجزات الهی فرستاد. همه پیامبران الگو هستند، هر چند نمی‌توانیم به مرتبه‌ی اعلی آن‌ها برسیم، ولی می‌توانیم با آن‌ها نزدیک شویم.

خداوند متعال پیامبران الهی را هدایت نمود که هم خودشان هدایت شوند، هم در مسیر رسیدن به خدا ما را هدایت کنند در این راستا شیطان دشمن دیرینه‌ی انسان بوده و در دشمنی با انسان‌ها هیچ تخفیفی به آن‌ها نمی‌دهد. انسان هیچ گاه از حیل‌های شیطان در امان نیست و نهایت تلاش خود را برای انحراف انسان‌ها انجام می‌دهد، حتی وسوسه او برای پیامبران نیز وجود دارد، در قرآن کریم صراحتاً از وسوسه‌ی انبیاء توسط شیطان سخن به میان آمده، پیامبران با توجه به داشتن درجات عالی اخلاص و تقوا، کم‌ترین تأثیر را از شیطان پذیرفته‌اند.

چنانچه خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنَّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرَفَ الْقَوْلِ عُرُورًا... فَذَرَهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ^۱»؛ و بدین گونه برای هر پیامبری دشمنی از شیطان‌های انس و جن برگماشتیم. بعضی از آن‌ها به بعضی، برای فریب [یکدیگر]، سخنان آراسته القا می‌کنند؛ و اگر پروردگار تو می‌خواست چنین نمی‌کردند. پس آنان را با آنچه به دروغ می‌سازند واگذار.

رویارویی شیطان با پیامبران الهی، شکست شیطان را بدنبال داشت؛ چراکه آنان با توکل به حضرت حق در مواجهه با ترفندهای شیطان شیوه‌های مقابله‌ی را بکار می‌گیرند. تحقیق حاضر به هدف تبیین شیوه‌های مواجهه پیامبران با ترفندهای ابلیس از منظر قرآن کریم پاسخگویی سوال زیر است:

۱- شیوه‌های مواجهه پیامبران با ترفندهای ابلیس از منظر قرآن کریم کدامند

در تفاسیر متعدد در ذیل آیات کریمه قرآن مفسرین به تبیین شیوه‌های مواجهه پیامبران با ترفندهای ابلیس پرداخته‌اند. هم‌چنین مقالات متعددی در زمینه وسوسه‌های ابلیس نوشته شده از جمله: مقاله با عنوان «وسوسه شیطان و راهکارهای مقابله با آن در قرآن» نوشته عبدالعلی شکر (۱۳۹۳) که نویسنده به طور عام به عوامل و مولفه‌های نظری و عملی وسوسه شیطان و راه‌های مقابله به آن از منظر قرآن کریم پرداخته است.

مفهوم ابلیس

واژه «شیطان» از ماده «شطن» به معنای «بعد یا دوری از خیر» است. همچنین به معنای «ریسمان طویل و مضطرب» نیز گفته شده است.^۱ برخی معتقدند کلمه «شیطان» به موجود سرکش و متمرد، اعم از انسان، جن و یا جنبنندگان دیگر اطلاق می‌شود و به معنی روح شریر و دور از حق نیز آمده است. اینکه به ابلیس هم شیطان اطلاق شده، به خاطر فساد و شرارتی است که در او وجود دارد. همچنین واژه «ابلیس» از ماده «بلس» به معنای «یأس و رانده از قرب و رحمت» آمده است.^۲

۲- شیوه مواجهه پیامبران با ترفندهای ابلیس از منظر قرآن کریم

شیطان نخستین منشأ و عامل انحراف مؤمنان به شمار می‌رود، از آغاز آفرینش انسان، شیطان همواره کوشیده است تا انسان را از مسیر توحید و دین الهی منحرف سازد، شناخت این دشمن و راه‌های نفوذش در زندگی از اصلی‌ترین وظایف هرانسانی است که مداخله و تدلیس شیطانی غالباً مورد غفلت قرار می‌گیرد.

شیطان چون دشمن همیشگی انسان است به طور مداوم تلاش می‌کند تا انسان را وادار به گناه، اعمال ناشایست و حتی افترا بر خداوند کند، به همین جهت قرآن کریم در آیاتی انسان را از پیروی شیطان باز می‌دارد: «لَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ * إِنَّمَا يَأْمُرُكُم بِالسُّوءِ وَالْفَحْشَاءِ وَ أَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ»^۳؛ ای مردم، از آنچه در زمین است حلال و پاکیزه را بخورید، و از گام‌های شیطان

پیروی مکنید که او دشمن آشکار شماست. [او] شما را فقط به بدی و زشتی فرمان می‌دهد، و [وامی دارد] تا بر خدا، چیزی را که نمی‌دانید بر بندید.

پیامبران نیز از وسوسه شیطان در امان نبودند چنانچه در مورد تصرف شیطان در جسم ایوب (علیه السلام) می‌فرماید: «وَ اذْكَرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ، إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَ عَذَابٍ»^۴. و در باره جلوگیری از ترویج دین می‌فرماید: «وَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَ لَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ، فَيَنسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ»^۵ قبل از توهیج رسول و نبی نفرستادیم مگر آنکه هر وقت قرائت کرد، شیطان در قرائت وی دسیسه کرد، در نتیجه خدای تعالی آنچه را شیطان القا کرده بود نسخ نموده، آن گاه آیات خود را تحکیم می‌بخشید.

۱ - طریحی، مجمع البحرین، ج ۶، صص ۲۷۱-۲۷۲.

۲ - مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱، ۱۹۱-۱۹۳.

۳ - بقره: ۱۶۸-۱۶۹.

۴ - ص: ۴۱.

۵ - حج: ۵۲.

و در باره تصرف شیطان در حافظه انبیا، از همسفر موسی حکایت نموده که گفت: «فَإِنِّي نَسِيتُ الْخُوتَ، وَ مَا أَنَسَانِيَهُ إِلَّا الشَّيْطَانُ»^۱ من ماهی را فراموش کردم، و آن را از یادم نبرد مگر شیطان.

لیکن این دست اندازی‌های شیطان و امثال آن بجز آزار دادن انبیا اثری دیگر ندارد، و اما دست اندازیش در نفوس انبیا محال است چون انبیا از چنین خطرهای معصوم و مصونند.^۲

هم چنین قرآن کریم بیان می‌کند مردم در برابر وسوسه‌های شیطان چند دسته‌اند:

۱- افرادی وسوسه‌ی شیطان در روحشان کارساز است. «يُؤَسِّسُونَ فِي صُدُورِ النَّاسِ»^۳

۲- بعضی‌ها شیطان با آنان تماس می‌گیرد، ولی فوراً متوجه می‌شوند و او را طرد می‌کنند. «مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَذَكُّرًا»^۴

۳- گروهی، شیطان همیشه با آنهاست. «فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ»^۵

پیامبران الهی جزء هیچ یک از این سه دسته نیستند، آنان معصومند و شیطان نه قرین آنهاست، نه در روحشان وسوسه می‌کند و نه با آنان تماس می‌گیرد، شیطان در طرح و برنامه و آرزوی آنان القائاتی دارد و ناگفته پیداست که حساب طرح پیامبران و برنامه‌ها و اهدافشان، از حساب شخصی آنان جداست.^۶

یکی از راه‌های مقابله با شیطان شناخت شیوه‌های مواجهه پیامبران الهی با شیطان است از دیدگاه قرآن کریم از جمله شیوه مواجهه پیامبران با ترفندهای ابلیس عبارتند از:

صبر

صبر اهرمی است که سنگین‌ترین موانع و بزرگ‌ترین مشکلات را با سهولت و توأم با نتیجه مثبت برطرف می‌سازد. برای شناخت مفهوم صبر و میدان‌هایی که صبر بر آن بکار می‌آید، یگانه راه ثمربخش آن است که به قرآن و حدیث مراجعه شود. قرآن کریم در بیشتر از ۷۰ آیه رسا و روشن از صبر و صابران یاد کرده و همراه با ستایش این خصلت و دارندگان‌ش نتایج مترتب بر آن و مواردی که در آن‌ها چشم امید بیشتری باید به آن خصلت داشت، بازگو می‌کند.

صبر توصیه همه پیامبران و رهبران حقیقت، به جانشینان و دنباله‌روانشان است. اگر صبر نباشد، سخن حق و منطق استوار مکتب عالی دین فهمیده نمی‌شود و معارف این مکتب در چهره برترین

۱- کهف: ۶۳.

۲- طباطبایی، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۳، ص ۲۸۱.

۳- ناس: ۵.

۴- اعراف: ۲۰۱.

۵- زخرف: ۳۶.

۶- قرائتی، تفسیر نور، ج ۶، ص ۵۷-۵۸.

معارف بشری در جهان پابرجا نمی‌ماند، اگر صبر نباشد توحید هم استوار نمی‌گردد، نبوت و بعثت پیامبران به ثمر نمی‌رسد جامعه الهی و اسلامی تشکیل نمی‌گردد، حقوق مستضعفان استیفا نمی‌شود، پس صبر است که به همه ایده‌های دین و انسانیت تحقق می‌بخشد، اگر اولیاء خدا و پیامبران عظام الهی صبر نمی‌ورزیدند، امروز از رشته توحید خبر و اثری نمی‌بود. عاملی که پیام الهی و رشته توحید را از صدر خلقت تا امروز پاینده داشته‌است، صبر پرچم‌دار این فکر بوده‌است آنجاکه آدمی برای هدف واقعی آفرینش به سوی مقصد نهایی انسانیت یعنی کامل شدن بنده واقعی خدا شدن در حرکت و تلاش است.^۱

موضوع مورد چالش در قصه ایوب (علیه السلام) رابطه شیطان با مصیبت‌های اوست. قرآن به صراحت شکوه ایوب (علیه السلام) به خدا از آسیب شیطان را گزارش می‌کند: «أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ»^۲. بر اساس گزارش‌های تاریخی همه مصیبت‌های حضرت به وسیله شیطان بود. خداوند شیطان را بر مال، فرزندان و جسم حضرت ایوب (علیه السلام) مسلط ساخت تا صبر و پایداری وی را به شیطان نشان دهد.^۳ گرچه برخی در تفسیر این آیه اعطای چنین سلطه و قدرتی را به شیطان از سوی خداوند دور از حقیقت ندانسته‌اند؛^۴ اما نظری که بر پایه مبانی اعتقادی و روایات ائمه (علیهم السلام) بیشتر مورد توجه و تأکید مفسران و متکلمان شیعه قرار گرفته است، مقصود از مس شیطان را وسوسه او می‌داند؛ یعنی شیطان، هنگام گرفتاری و بیماری ایوب، (علیه السلام) از یک سو او را به بی‌صبری و جزع و از سوی دیگر مردم و اطرافیان را به ترک او فرا می‌خواند. این دیدگاه برخلاف دیدگاه نخست با قرآن که شیطان را فاقد سلطه یاد شده بر انسان و تنها وسوسه‌گر می‌خواند سازگار است: «... وَ مَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلْمُزُونِي وَ لَوْ مَوَا أَنفُسِكُمْ...»^۵. درباره سبب ابتلای ایوب نیز گفته‌اند: حسد ابلیس به شکرگزاری وی بر نعمت‌های فراوانی بود که پروردگار به او عطا کرده بود. ابلیس به خداوند عرض کرد که اگر نعمت را از ایوب بگیری دیگر شکرگزار نخواهد بود و خداوند مال و فرزندان و سلامتی را از او ستاند.^۶ با وجود این از شکرگزاری حضرت ایوب (علیه السلام) کاسته نشد و وی در همه مراحل آزمون الهی، صبر کرد.^۷

۱ - خامنه‌ای، گفتاری در باب صبر، ص ۸.

۲ - ص: ۴۱.

۳ - سیوطی، الدر المنثور، ج ۵، ص ۶۵۶.

۴ - سبحانی تبریزی، عصمة الانبياء، ص ۱۸۹ - ۱۹۰.

۵ - ابراهیم: ۲۲.

۶ - علم الهدی، ترجمه تنزیه الانبياء، ص ۹۴.

۷ - صدوق، علل الشرايع، ج ۱، ص ۹۵؛ صدوق، الخصال، ص ۳۹۹.

در این که چگونه مقام صبر ایوب (علیه السلام) با شکوه‌ای که از حال خویش کرده سازگار است، مفسران^۱ به تفصیل به توجیه آن پرداخته و گفته‌اند: ایوب شکوه نکرد، بلکه دعا کرد. خدا هم خواسته او را اجابت کرد: «فَأَسْتَجِبْنَا لَهُ فَكَشَفْنَا مَا بِهِ مِنْ صُرْمٍ»^۲، افزون بر آن، شکایت به خدا با صبر منافاتی ندارد، همان گونه که حضرت یعقوب (علیه السلام) در فراق یوسف (علیه السلام) گفت: «إِنَّمَا أَشْكُوا بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ»^۳ من غم و اندوهم را تنها به خدا می‌گویم و شکایت نزد او می‌برم. برخی نیز نه تنها آن را موجه بلکه لازم دانسته و گفته‌اند: اگر کسی بر بلا صبر کند و رفع آن را از خداوند نخواهد نوعی مقاومت در برابر قهر الهی از خود نشان داده است.^۴

همچنین در داستان حضرت ابراهیم (علیه السلام) صبر در مقابل وسوسه شیطان به خوبی نمایان است. در آن هنگام که حضرت ابراهیم (علیه السلام) به فرمان خداوند فرزندش را می‌برد تا بر فراز تل منی قربانی کند، شیطان به تلاش افتاد تا در این آزمون بزرگ الهی جلوی موفقیت و پیروزی خاندان ابراهیم را بگیرد. ابتدا به سراغ مادر اسماعیل می‌رود تا به وسیله احساسات مادری، پدر و پسر را از اجرای فرمان الهی بازدارد:

- آیا خبر داری که ابراهیم، اسماعیل را می‌برد تا او را بکشد؟! دور شو ای شیطان که ابراهیم مهربان‌تر از آن است که فرزند صالح خود را بکشد... شیطان وقتی از سوی هاجر رانده شد، به سوی فرزند آمد تا با دردناک جلوه دادن مرگ او را از نیمه راه بازگرداند. ولی اسماعیل، با ایمان محکمی که داشت او را سخت از خود براند که این مرگ چون فرمان خداست، شهادتی شیرین و گوارا خواهد بود^۵ جمله «سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ»^۶ از زبان حضرت اسماعیل یک نحوه دلجویی نسبت به پدر است که من از قربانی شدن ناراحت نیستم و برای این که ناراحتی پدر نیز کاسته شود، سخن خود را با «ان شاء الله» مقید کرد؛ زیرا با آوردن این قید این مطلب را می‌فهماند که اگر من صبر می‌کنم این موهبت صبر از خودم نیست بلکه هر چه دارم از مواهبی است که خداوند به من ارزانی داشته است. اگر او بخواهد من دارای صبر خواهم بود و اگر نخواهد می‌تواند این صبر را از من بگیرد.^۷

و چون شیطان از مادر و پسر رانده شد، به سوی پدر آمد تا با القای شک و شبهه او را از ادامه راه بازدارد. حضرت ابراهیم (علیه السلام) بدانست که او شیطان وسوسه‌گر است، فریاد بر او زد: دور شو ای

۱ - زمخشری، الکشاف، ج ۴، ص ۹۸.

۲ - انبیاء: ۸۴.

۳ - یوسف: ۸۶.

۴ - مرکز فرهنگ و معارف قرآن، اعلام قرآن از دایره المعارف قرآن کریم، ج ۲، ص ۴۹۱.

۵ - طباطبایی، المیزان، ج ۱۷، ص ۲۴۱.

۶ - صافات: ۱۰۲.

۷ - طباطبایی، المیزان، ج ۱۷، ص ۲۴۱.

دشمن خدا! گفته می‌شود ابراهیم بر سر راه خود به قربانگاه در سه محل شیطان بر وی ظاهر شد، یکی به محل جمره اولی و دیگری به محل جمره وسطی و سومی به محل جمره عقبه، و ابراهیم در هر سه نقطه با پرتاب هفت سنگ او را از خود براند^۱. بنا بر این صبر را می‌توان مهم‌ترین راه مواجهه پیامبران الهی در مقابل وسوسه‌های شیطان دانست.

انذار

اگرچه بشارت به انواع پاداش‌های مادی و معنوی الهی و انذار از کیفرهای سخت روحانی و جسمانی وسیله‌ای برای اجرای تعلیم و تربیت و عاملی برای خارج کردن از ظلمت‌ها به نور است، ولی چون قرآن کریم تأکیدش بر انذار بیشتر است، می‌توان آن را به عنوان یکی از اهداف برانگیختن پیامبران شمرد.

قرآن مجید بشارت و انذار را به عنوان برنامه اصلی انبیای الهی شمرده است و هم پاسخی است به کسانی که انبیا را خدا می‌شمردند و انتظار قدرت‌نمایی الهی از آن‌ها داشتند و هم کسانی که به دعوت آن‌ها پشت کرده و راه خلاف را می‌پیمودند.^۲

تمام آیات انذار و بشارت به هدف زدودن آثار غفلت و بیدار ساختن افراد و اقوامی است که در خواب بی‌خبری فرو رفته‌اند، عمومیت انذار به این معنا که در میان همه امت‌ها انذارگر برانگیخته می‌شود و هیچ امتی بدون منذر نمی‌ماند و این عمومیت در حد اقتضاء است، یعنی فعلیت آن در مورد همگان و رسیدن به یکایک افراد منوط به این است که در مسیر آن مانعی پدید نیاید، زیرا جهان ماده حمل بر خورد علل و اسباب با یکدیگر است، ممکن است پیام انذار به برخی انسان‌ها نرسد و حجت الهی بر آن‌ها تمام نگردد از این رو در قرآن از این افراد به عنوان مستضعف یاد و امر ایشان به خدا واگذار شده است.^۳

یکی از موارد انذار، انذار پیامبران الهی نسبت به مواجهه با شیطان است. چنانچه ابراهیم (علیه السلام) در تذکر و راهنمایی خود می‌فرماید: « **وَ اذْكُرْ فِي الْكِتَابِ اِبْرَاهِيمَ ... يَا اَبَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ اِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمَنِ عَصِيًّا** »^۴؛ ای پدر! شیطان را پرستش مکن که شیطان نسبت به خدای رحمان عصیانگر است.

این آیات به پاره‌ای از داستان ابراهیم (علیه السلام) اشاره می‌کند و آن عبارت است از احتجاجش با پدر در باره بت‌ها، با حجت و هدایت فطری و معرفت یقینی که خدایش داده بود، و در نهایت

۱ - فیض کاشانی، المحجة البيضاء، ج ۲، ص ۲۰۴.

۲ - مکارم شیرازی، پیام قرآن، ص ۲۸.

۳ - طباطبایی، ترجمه تفسیرالمیزان، ج ۱۷، ص ۳۸.

۴ - مریم: ۴۴.

انذار می‌دهد، مراد از عبادت شیطان، همان اطاعت و پیروی از اوست که انسان را بنده و برده شیطان می‌گرداند.

ولایت و دوستی شیطان خطرناک است. او که خدا را معصیت کرده بر سر ما چه خواهد آورد؟ «إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمَنِ عَصِيًّا» خدایی که سرچشمه‌ی همه‌ی رحمت‌هاست، عصیانش چقدر قبیح است؟^۱ بنابراین این در مواجهه با شیطان، انذار و ترساندن مردم از این دشمن دیرینه راهی مطلوب برای مقابله است.

استعاذه

قرآن دشمن انسان را به روشنی به وی معرفی کرده، ضمن تبیین خطرات پنهان و آشکار وی برای انسان به او می‌آموزد که جهت مصون ماندن از این خطرات باید به خدا پناه برد، البته اصل پناه بردن به قدرتی برتر هنگام مواجهه با خطر امری فطری و غریزی بوده و در سرشت آدمی ریشه دارد، سفارش به استعاذه در موقعیت‌های حساس چون تلاوت قرآن و برای رهایی از خطرات جانی و اخلاقی و توجه به پناه‌جویی انبیا و اولیای الهی و نقل آن‌ها حاکی از اهمیت و تأثیر استعاذه است.

تعبیری چون «اعوذ بالله»، «استعیذ بالله» «معاذالله» افزون بر دعا ذکر نیز هست و بنده را متوجه خدا می‌کند و توجه به خدا و سوسه شیطان را بی‌اثر یا کم‌اثر می‌کند زیرا شیطان بر مؤمنانی که به خدا پناه بردن به او توکل می‌کنند، سلطه‌ای ندارد. از دیدگاه قرآن تنها خداوند است که باید به او پناه برد، در برخی آیات که درباره پناه بردن به خداست اسم جامع الله مطرح شده است، در برخی دیگر صفت رحمانیت خدا ذکر شده است، خداوند به استعاذه کنندگان وعده داده است که پاسخ‌گویی استعاذه آنان است و از درخواست قلبی ایشان آگاهی دارد.^۲

از جمله از جمله چیزهایی که در قرآن مجید و اخبار اهل بیت (علیهم السلام) عنایت زیادی به آن شده است موضوع استعاذه است، یعنی پناهنده شدن به خداوند از شر شیطان و البته باید حال استعاذه یعنی پناه بردن به حق پیدا شود، تا استعاذه حقیقی باشد.^۳

قرآن کریم با نزول نخستین سوره‌های مکی مانند ناس و فلق به تبیین استعاذه حقیقی پرداخت و بر خلاف تفکر جاهلی که تسلیم‌پذیری در برابر نیروهای شیطانی را رواج می‌داد، استعاذه را تنها پناه بردن به خداوند از هر شر و بدی و سوسه‌های شیطانی دانست بر همین اساس آیات قرآن تهمت‌ی را که مشرکان به پیامبر مبنی بر روابط با شیطان می‌بستند به صراحت رد کرده است و شاید از همین رو پیامبر

۱ - قرآنی، تفسیر نور، ج ۵، ص ۲۷۲-۲۷۳.

۲ - مرادی، استعاذه، ج ۳، ص ۵.

۳ - دستغیب، استعاذه (پناهنده‌گی) به خدا، ص ۱۷.

اکرم فرمان یافته‌است که همواره پیش از تلاوت آیات وحی، از شیطان رجیم به خداوند پناه آورد تا بدین وسیله پاسخی قوی به تهمت‌های پی‌درپی آن‌ها باشد.

اهمیت استعاذه در قرآن هنگامی آشکار می‌شود که بدانیم دو سوره پایانی ناس و فلق به‌همین موضوع اختصاص یافته‌است این دو سوره که با خطاب به پیامبر آغاز می‌شود، جامع‌ترین بیان درباره ارکان استعاذه را دارند به گونه‌ای که آیات دیگر مربوط به استعاذه را می‌توان شرحی از مفاهیم و مصادیق این دو سوره

تلقی کرد این دو سوره به سبب آغازهای مشترک از همان عصر نزول به معوذتین شهرت یافت و جایگاهی ویژه‌ای در نظام آموزش قرآن پیدا کرد از استعاذه‌های‌های که در قرآن کریم آمده‌است، برخی از زبان پیامبران همچون نوح، یوسف و موسی (علیهم السلام) و نیز حضرت مریم و همسر عمران و موارد دیگر خطابه پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) است.^۱

استعاذه، طلب پناه است، و معنا این است که وقتی قرآن می‌خوانی از خدای تعالی بخواه مادامی که مشغول خواندن هستی از اغوای شیطان رجیم پناهنده‌ای، پس استعاذه‌ای که در این آیه بدان امر شده حال و وظیفه قلب و نفس قرآن‌خوان است، او مامور شده مادامی که مشغول تلاوت است این حقیقت، یعنی استعاذه به خدا را در دل خود بیابد، نه اینکه به زبان بگوید: «اعوذ بالله من الشیطان الرجیم» و این استعاذه زبانی و امثال آن سبب و مقدمه برای ایجاد آن حالت نفسانی است نه اینکه خودش استعاذه باشد^۲

توجه به کید شیطان

از شروع تا ختم قرآن ده‌ها مرتبه نام شیطان یا مشتقات کلمه شیطان تکرار شده‌است همه‌جا هم با این تذکر و تاکید که مخاطب قرآن بفهمد باید از شیطان اجتناب کند. مسئله شیطان و آنچه که خدای متعال درباره شیطان به ما می‌گوید در دنیا نیست در قیامت هم باز مسئله شیطان بین ما و خدا تکرار می‌شود. در قرآن دفعات بکار رفتن کلمه شیطان از تعداد کلمه نبی که در قرآن به کاررفته بیشتر است، چرا خدای متعال درباره مخالفت با شیطان و تبعیت نکردن از او در قرآن سخن می‌گوید؟ انسان در مسیر زندگی خود با دشمن مواجه است. قرآن می‌خواهد جامعه اسلامی را همواره در یاد اصلی‌ترین دشمن او که شیطان است، نگه‌دارد.^۳

آن‌هایی که راه کفر را پیش گرفتند، بدان جهت است که در راه طاغوت قرار گرفتند، از ولایت خدای تعالی خارج شده‌اند و در نتیجه مولایی ندارند ولی آن‌ها آنان همان ولی شکل و پرستش غیر خدای

۱ - دانشنامه بزرگ اسلامی، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۸، ص ۳۳۲.

۲ - طباطبایی، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۱۲، ص ۴۹۵.

۳ - بیانات رهبر مقام رهبری معظم انقلاب در حرم مطهر رضوی، ۱/۱/۱۳۷۶.

تعالی است و او شیطان است پس ولی کفار شیطان است و ایشان نیز اولیای اویند کید شیطان ضعیف است دلیلش این است که روش طاغوت که همان کید شیطان است، چیزی جز ضعف نیست و به همین جهت است که مؤمنین را به بیان ضعف روش کفار تشویق و برقتال کفار تشجیع می‌کند.^۱

امیرالمؤمنان علی (علیه السلام) خطر همیشگی شیطان را به یاد انسان می‌آورد و از هر فرصتی برای بیدار ساختن مردم سود می‌جوید، چنانچه می‌فرماید: **أَلَا وَإِنَّ الشَّيْطَانَ قَدْ [دَمَرَ] دَمَرَ حِزْبَهُ وَ اسْتَجَلَبَ جَلْبَهُ، لِيَعُودَ الْجَوْزُ إِلَى أَوْطَانِهِ وَ يَرْجِعَ الْبَاطِلُ إِلَى نِصَابِهِ.**^۲؛ آگاه باشید که شیطان حزب خویش را فراخوانده و سپاه خود را گرد آورده است تا ستم را بدان جا که بود بازگرداند و باطل را به قرارگاهی که بود برافرازد.

یکی از پیامبرانی که در مواجهه با شیطان توجه به نیرنگ و کید شیطان را تاکید کرده است، حضرت موسی (علیه السلام) است. حضرت موسی (علیه السلام) قبل از نبوتش، بیرون از شهر زندگی می‌کرده است و این یا به خاطر حرکات انقلابی ایشان بوده که در آنجا بسر می‌برده و یا به خاطر این که کاخ فرعون که موسی (علیه السلام) در آن زندگی می‌کرده، خارج از شهر قرار داشته است.^۳

حضرت در موقعی که اهل شهر در غفلت بودند، وارد شهر شد، احتمال قوی پایتخت مصر بوده است. به هر حال موسی وارد شهر شد و در آن جا با صحنه‌ای روبرو گردید، دو نفر مرد را دید که سخت با هم گلاویز شده‌اند و مشغول زد و خورد هستند که یکی از آنها از شیعیان و پیروان موسی بود و دیگری از دشمنانش هنگامی که مرد بنی اسرائیلی چشمش به موس (علیه السلام) افتاد از موسی (که جوانی نیرومند و قوی پنجه بود) در برابر دشمنش تقاضای کمک کرد. موسی (علیه السلام) به یاری او شتافت تا او را از چنگال این دشمن ظالم ستمگر نجات دهد، در این جا موسی (علیه السلام) مشتکی محکم بر سینه مرد فرعون زده، اما همین يك مشت کار او را ساخت و بر زمین افتاد و مرد.

بدون شك حضرت قصد کشتن مرد فرعونى نداشت، و از آیات بعد نیز به خوبی این معنی روشن می‌شود، نه به خاطر اینکه آنها مستحق قتل نبودند، بلکه به خاطر پی‌آمدهایی که این عمل ممکن بود برای موسی و بنی اسرائیل داشته باشد؛ لذا بلافاصله موسی گفت: این از عمل شیطان بود، چرا که او دشمن و گمراه کننده آشکاری است: **«قَالَ هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ»**^۴ به تعبیر

۱ - طباطبایی، تفسیرالمیزان، ج ۴، ص ۶۷۵.

۲ - نهج البلاغه، خطبه ۲۲.

۳ - قرآنی، تفسیر نور، ج ۷، ص ۲۹.

۴ - قصص: ۱۵.

دیگر، او می‌خواست دست مرد فرعون را از گریبان بنی اسرائیلی جدا کند، هر چند گروه فرعونیان مستحق بیش از این بودند، اما در آن شرایط اقدام به چنین کاری مصلحت نبود.^۱

هم چنین حضرت یعقوب (علیه السلام) نیز زمانی که حضرت یوسف خواب خویش را برای پدر تعریف کرد او را متذکر به کید شیطان کرد و فرمود: «قَالَ يَا بُنَيَّ لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَيَّ إِخْوَتِكَ^۲»؛ ای پسرک من این خواب را برای برادرانت نقل مکن مبادا بشنیدن این خواب که دلالت بر جلالت قدر و عظمت مقام تو دارد بر تو حسد برند و در مقام هلاک یا آزار تو بر آیند بمکر و حيله چون شیطان دشمن بزرگ انسان است ممکن است به آن‌ها وسوسه نماید که برادر کوچکتر از شما نباید در شرف و عزت و مقام فوق شما باشد و آنها را وادار نماید بامری که مرضی خدا و ما نباشد. «فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا» مکر و حيله و تقلب است که صورت ظاهرش محبت و خوبی است و باطنش عداوت و ایذاء است، و کلمه کیدا دلالت دارد بر کید شدیدی.^۳

اینکه دل‌های برادرانش سرشار از کینه و دشمنی با وی بود این است که یعقوب (علیه السلام) در جواب یوسف نفرمود: من می‌ترسم در باره‌ات نقشه شومی بریزند و یا ایمن نیستم از اینکه نابودت کنند، بلکه فرمود: نقشه می‌ریزند، و تازه همین بیان را هم با مصدر تاکید نموده فرمود: «فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا»، زیرا مصدر "کیدا" که مفعول مطلق است خود یکی از وسائل تاکید است.

علاوه بر این، کلام خود را با جمله «إِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِينٌ» تلیل و تاکید کرد، و خاطرنشان ساخت که کید برادران غیر از کینه‌های درونی، يك سبب خارجی دارد که کینه آنان را دامن زده آتش دل‌هایشان را تهییج می‌کند تا آن حسد و کینه اثر سوء خود را کرده باشد.^۴

قرآن کریم آشکارا می‌گوید که پیامبران الهی همواره علیه شرك و بت‌پرستی و توطئه‌های گوناگون مشرکان و القائنات شیطانی آنان در ستیز بوده‌اند، و در این نبرد مستمر، خداوند به پیامبران خویش وعده‌ی نصرت و پیروزی بر کیدها و نقشه‌های شوم مخالفان داده، نشانه‌های خود را محکم و استوار نموده است. در قرآن کریم می‌خوانیم:

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ^۵

۱ - مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۶، ص ۴۰-۴۳.

۲ - یوسف: ۵.

۳ - طیب، عبدالحسین، اطييب البيان في تفسير القرآن، ج ۷، ص ۱۵۴.

۴ - طباطبایی، محمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۱۱، ص ۱۰۶.

۵ - حج: ۵۹.

ما هیچ رسول و پیامبری را پیش از تو نفرستادیم، مگر اینکه هرگاه آرزو می‌کرد [و طرحی برای پیشبرد اهداف الهی خود می‌کشید] شیطان، القاءاتی در آن آرزو می‌کرد. اما خداوند، القائات شیطان را از میان می‌برد؛ سپس آیات خود را استحکام می‌بخشید؛ و خداوند علیم و حکیم است.

استغفار

استغفار یعنی محاسبه نفس کردن، حساب کشیدن از خود.^۱ هم چنین آموزش خواهی از گناهان برای پیرایش روح از آلودگی‌ها و نابودی باورها و اعمالی مانند شرک و معصیت است.^۲ پیامبر اکرم و دیگر پیامبران به استغفار سفارش کرده اند و عموم مردم به آن فرمان داده شده اند. چنانچه ۸ آیه با آموزش خواهی ترغیب عمومی کرده و نزدیک به ۳۰ آیه از استغفار پیامبران سخن به میان آورده.

اولین قدم برای مقابله با شیطان، پاکسازی خود از آلودگی‌هایی است که شیطان در انسان ایجاد کرده است. نخستین اقدامی که شیطان به واسطه آن آدم را به لغزش کشاند، با توبه جبران شد: «فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ»^۳؛ سپس آدم از پروردگارش کلماتی را دریافت نمود؛ و [خدا] بر او ببخشود؛ آری، او [ست که] توبه‌پذیر مهربان است.

نقل شده است که شیطان از قبول توبه انسان از سوی خداوند ناراحت شد. یاران خود را جمع و از آنان استمداد کرد. هر یک سخنی گفتند، ولی یکی از آنها گفت: من انسان را وسوسه می‌کنم و توبه را از یادش می‌برم. ابلیس از این طرح استقبال کرد.^۴

«فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ، فَتَابَ عَلَيْهِ»، کلمه (تلقى)، بمعنای تلقن است، و تلقن بمعنای گرفتن کلام است، اما با فهم و علم، و این تلقی در باره آدم، طریقه‌ای بوده که توبه را برای آدم آسان می‌کرده. از اینجا روشن می‌شود که توبه دو قسم است، یکی توبه خدا، که عبارتست از برگشتن خدا بسوی عبد، برحمت، و یکی توبه عبد، که عبارتست از برگشتن بنده بسوی خدا، باستغفار، و دست برداری از معصیت.

و توبه بنده محفوف و پیچیده به دو توبه از خدا است، و در بین آن دو قرار می‌گیرد، باین معنا که بنده در هیچ حالی از احوال، از خدای خود بی‌نیاز نیست، و اگر بخواهد از لجن‌زار گناه نجات یافته، توبه کند، محتاج به این است که خدا چنین توفیقی باو بدهد، و اعانت و رحمت خود را شامل حال او بسازد، تا او موفق بتوبه بگردد، و وقتی موفق بتوبه شد، تازه باز محتاج بیک توبه دیگری از خداست، و آن این است که باز خدا برحمت و عنایتش بسوی بنده رجوع کند، و رجوع او را بپذیرد، پس توبه بنده

۱ - مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، ص ۳۴۱.

۲ - طبری، جامع البیان ج ۱۱، ص ۲۳۴.

۳ - بقره: ۳۷.

۴ - صدوق، امالی، ص ۴۶۵.

وقتی قبول شود، بین دو توبه از خدا قرار گرفته است، هم چنان که آیه: «ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا»،^۱ پس خدا بسوی ایشان توبه آورد، تا ایشان توبه کنند، بر این معنا دلالت دارد.^۲

استغفار انبیای الهی برای خویش که حدود ۳۰ آیه از قرآن به آن اشاره دارد به دلیل عصمت آن‌ها از هر گناه به معنای آموزش خواهی از گناه یعنی مخالفت با اوامر و نواهی مولوی نیست.^۳ قرآن پیامبران را با وصف مخلصین ستوده است و طبق آیات ۸۲ و ۸۳ سوره ص شیطان برای اغوای بندگان مخلص خدا راهی ندارد و بر این اساس آموزش خواهی انبیا از جنبه‌های گوناگون قابل تبیین است:

الف- استغفار انبیاء نوعی تعلیم به امت هاست تا بتوانند به وسیله آموزش خواهی ضمن جبران گناهان خویش رحمت الهی را شامل حال خود کنند.

ب- آموزش خواهی از ترک اولی.

ج- مقصود از استغفار انبیا استغفار آن‌ها از گناهان امت خویش است این مطلب در خصوص رسول خاتم هم نقل شده است.

د- استغفار پیامبران برای دفع و پیشگیری است و استغفار دیگران جنبه رفع دارد از گناهایی که انجام داده اند آموزش می‌طلبند.

ه- چون دعوت انبیاء و از جمله پیامبر خاتم آثار گوناگونی داشت که برای مردم در ظاهر دردناک و شوم بود و آن را گناه می‌پنداشتند، پیامبران از خدا می‌خواستند که این آثار از دید مردم پوشیده بماند و آنان را مجرم ندانند گذشته از وجوه یادشده برخی استغفار پیامبران را با توجه به مقام رفیع آنها این گونه تبیین کرده اند:

الف- پیامبران همچون دیگر انسان‌ها برای زندگی طبیعی خویش ناچار بودند، بخشی از اوقات خود را برای رفع نیازهای مادی مانند خوردن و آشامیدن بکار گیرند و چون همین مقدار از سیر در ملکوت اعلا ربوبی بازمی‌ماندند از خدای خویش طلب آموزش می‌کردند.

ب- انبیا در استغفار خود از خدا می‌خواهند که به‌غیر او و مانند فرشته، و یا مقامات معنوی خویش توجه نکنند زیرا توجه به این امور در محضر خدا نوعی حجاب از مشاهده او شمرده می‌شود.

ج- چون انبیاء هر لحظه در حال عروج به مقامات بالاتر هستند در هر مرتبه‌ای از مرتبه پیش استغفار می‌کنند.^۴ بنابراین، استغفار راه مفیدی است که انبیاء الهی در مقابله با شیطان بیان نمودند.

۱ - توبه: ۱۱۸.

۲ - طباطبایی، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۱، ص ۲۰۴.

۳ - همان، ج ۶ ص ۳۶.

۴ - مرکز فرهنگ و معارف قرآن، دایرة المعارف قرآن کریم، ج ۳، ص ۱۴۳.

نتیجه‌گیری

شیطان مهم‌ترین دشمن انسان است که شناخت این دشمن از اصلی‌ترین وظایف هر انسانی است. ماهیت کار شیطان را وسوسه و دعوت به باطل شکل می‌دهد. قرآن کریم انسان را از پیروی شیطان نعی می‌کند. انبیاء الهی نیز از وسوسه شیطان در امان نیستند مواجهه شیطان با انبیاء الهی منجر به شکست شیطان می‌شود؛ زیرا انبیاء الهی برای مقابله با حيله‌های شیطان روش‌هایی را اتخاذ کردند. در قرآن کریم به این شیوه‌ها اشاره شده است. قرآن کریم در بیش از ۷۰ آیه از صبر یاد کرده است.

همه انبیاء الهی به پیروانشان صبر را توصیه کرده‌اند. بعثت انبیاء الهی بدون صبر به ثمر نمی‌رسد. صبر عامل تحقق همه ایده‌های دین است. همچنین آیات وحی بر انذار تاکید دارند و بشارت و انذار را برنامه اصلی انبیا به شمار می‌آورند. به گونه‌ای که می‌تواند انذار را یکی از هدف‌های بعثت انبیاء به حساب آورد. در قرآن مجید و روایات اهل بیت (علیهم السلام) توجه زیادی به استعاذه شده است.

سفارش به استعاذه در موقعیت‌های حساس از اهمیت آن حکایت دارد. اهمیت استعاذه زمانی مشخص می‌شود که دانسته شود دو سوره پایانی قرآن یعنی فلق و ناس به این دو نوع اختصاص دارد. از ابتدا تا انتهای قرآن نام شیطان و مشتقات آن تکرار شده است. قرآن می‌خواهد جامعه را دریا و اصلی‌ترین دشمن او که شیطان است نگه دارد کسانی که کافر شوند و در راه طاغوت قرار گیرند. شیطان ولی آنهاست. روش طاغوت که کید شیطان است دارای ضعف است به همین دلیل کید شیطان ضعیف دانسته شده است.

انبیاء الهی به استغفار نیز توصیه کردند ۳۰ آیه از قرآن استغفار انبیاء را مطرح کرده‌اند از آنجا که انبیاء الهی دارای عصمت هستند. استغفار آنها برای خود به معنی آمرزش از گناه نیست قرآن پیامبران را با وصف مخلصین ستایش کرده و طبق آیات قرآن شیطان برای فریب مخلصین راهی ندارد؛ بنابراین بر جامعه بشری لازم است که بایست از انبیاء الهی با به کارگیری هر کدام از روش‌های صبر، استغفار، توجه به کید شیطان، انذار و استعاذه ترفندها و حيله‌های شیطان را که برای انحراف مردم از مسیر رسیدن به خدا به کار می‌گیرد. خنثی‌کنند شیطان را پشت سر گذاشته و به خدای متعال برسند.

منابع

قرآن کریم
نهج البلاغه

- ابن بابویه، محمد بن علی (ع)، **علل الشرایع و الاحکام**، قم: مکتبه الحیدریه، ۱۴۲۵ ق.
- ابن بابویه، محمد بن علی، **الخصال**، تهران: علمیه اسلامی، ۱۳۶۳ ه. ش.
- بن بابویه قمی، محمد بن علی، **الأمالی (للصدوق)**. چاپ ششم. تهران: کتابچی، (۱۳۷۶)
- دستغیب، سید عبدالحسین، **استعاذه**، بی جا، هاتف، چاپ اول، ۱۳۹۱ ه. ش.
- زمخشری، محمود بن عمر، **الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل**، بیروت: دار الكتاب العربی، چاپ سوم، ۱۴۰۷ ه. ق.
- سبحانی تبریزی، جعفر، **عصمة الأنبياء فی القرآن الکریم**، قم: موسسه امام صادق علیه السلام، چاپ سوم، ۱۴۲۵ ه. ق.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، **الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور**، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، چاپ اول، ۱۴۰۴ ه. ق.
- طباطبایی، محمدحسین، **ترجمه تفسیر المیزان**، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پنجم، ۱۳۷۴ ه. ش.
- طبرسی، فضل بن حسن، **ترجمه تفسیر مجمع البیان**، تهران: فراهانی، چاپ اول، بی تا.
- طبری، محمد بن جریر، **جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری)**، بیروت: دار المعرفة، چاپ اول، ۱۴۱۲ ه. ق.
- طریحی، فخرالدین بن محمد، **مجمع البحرین**، تهران: مرتضوی، چاپ سوم، ۱۳۷۵ ه. ش.
- طیب، عبدالحسین، **اطیب البیان فی تفسیر القرآن**، تهران: اسلام، چاپ دوم، ۱۳۶۹ ه. ش.
- علم الهدی، علی بن الحسین، **تنزیه الانبیاء**، مشهد: پژوهشی قرآنی درباره عصمت پیامبران و امامان علیهم السلام، آستان قدس رضوی، شرکت به نشر، چاپ اول، ۱۳۷۷ ه. ش.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، **المحجة البيضاء**، قم: جماعة المدرسین بقم، موسسه النشر الاسلامی، چاپ چهارم، ۱۴۱۷ ق.
- قرائتی، محسن، **تفسیر نور**، تهران: مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن، چاپ اول، ۱۳۸۸ ه. ش.
- مرکز فرهنگ و معارف قرآن، **اعلام قرآن از دایره المعارف قرآن کریم**، قم: بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، چاپ اول، ۱۳۸۵ ه. ش.
- مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، **دانشنامه بزرگ اسلامی**، بی جا، بی نا، بی جا، ۱۳۶۷.
- مطهری، مرتضی، **تعلیم و تربیت در اسلام**، بی جا، صدرا، چاپ بیست و هفت، ۱۳۷۵ ه. ش.
- مکارم شیرازی، ناصر، **پیام قرآن**، تهران: دار الکتب الإسلامیة، چاپ نهم، ۱۳۸۶ ه. ش.
- مکارم شیرازی، ناصر، **تفسیر نمونه**، تهران: دار الکتب الإسلامیة، چاپ دهم، ۱۳۷۱ ه. ش.

COPYRIGHTS

© 2024 by the authors. Licensee Islamic Azad University Jiroft Branch. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

ارجاع: نظری رباطی علیرضا، شیوه‌های مواجهه پیامبران با ترفندهای ابلیس از منظر قرآن، فصلنامه مطالعات قرآنی، دوره ۱۵، شماره ۵۷، بهار ۱۴۰۳، صفحات ۲۲۹-۲۱۳.